

A Balkán története a 18-20. században

A Balkán-félsziget a 15. század derekától teljes egészében az oszmán-török birodalom részét képezte, és a területen élő keresztény népek némi túlzással azonos jogállású és azonos helyzetű „rája”-ként élték hétköznapijait. Ezt a sorsközösséget fokozta, hogy a korábbi, önálló államiságukból fakadó ellentétek megszűntek differenciáló tényezőnek lenni.

A gyakorlatilag világi vezetők nélkül maradt balkáni népek természetes vezetője az ortodox egyház lett, amit egyetemesnek lehet tekinteni a Balkánon, hiszen a török igazgatás valamennyi balkáni keresztény népet az úgynevezett ortodox millettbe szervezte, amelynek élén a konstantinápolyi pátriárka állt. Ebben a közösségben a 18. század végéig nem volt különösebb jelentősége annak, ki melyik nyelvet beszélő csoportból érkezett. Az önmeghatározás tulajdonképpen úgy történt, hogy muzulmán vagy keresztény, azaz egyértelműen vallási alapon, nem pedig etnikai alapon különböztették meg magukat. Ebbe az egyszerű világos helyzetbe hozott gyökeres változást a 18. és a 19. század fordulója.

Ahhoz, hogy a Balkán népeinek nemzeti ébredése olyan sikeresen történjen, mint az történt, a minimális belső fejlődési szint elérésén és bizonyos eszmerendszerek megjelenésén túl oroszánrész jutott a nagyon is prózai és tőlük független tényezőknél, nevezetesen a politikai érdekeknek valamint a nagyhatalmaknak – nem annyira a Balkánnal, mint inkább az Oszmán Birodalom egészének további sorsára vonatkozó – elképzeléseinek.

A 17. század végén, a 18. század első felében az Oszmán Birodalom folyamatos katonai kudarcokat szenvedett, amelyek komoly hatással voltak a félsziget keresztény lakosainak sorsára. A háborúk következtében hatalmas térség néptelenedtek el, a központi hatalomtól való függése egyre lazábbá vált, fokozódott a szegénység, és a banditizmus mindennapos jelenség lett. A térség iránt majd két évszázadig indifferensnek mutató keresztény hatalmak ekkor kezdtek ismét érdeklődést tanúsítani a Balkán iránt, és előbb csak katonailag, majd nem sokkal később politikailag is megjelentek a félszigeten.

A legnagyobb érdeklődést – már elhelyezkedésénél fogva is – a Habsburg Birodalom és Oroszország mutatta, de nagyhatalmi partnerei érdeklődésének élénkülésével párhuzamosan Anglia figyelme is mind fokozottabb mértékben fordult az Oszmán Birodalom és azon belül a Balkán felé. A történelem során először, a Napóleoni háborúk révén, Franciaország is közvetlen érintkezésbe került a Balkánnal. A francia uralom alatt megszervezett Illír provincia (1809), amely jelentős területeket foglalt magába a Balkán észak-nyugati részén, az oszmán állam szomszédja lett.

A nemzeti mozgalmak kialakulásában a politikai változások és az új eszmék felbukkanása mellett fontos szerepet játszottak a gazdasági helyzetben beállt változások is. Az Oszmán Birodalom kereskedelmi kapcsolatai a nyugati hatalmakkal és Oroszországgal gyorsan fejlődtek, és e fejlődés fő hasznélvezője a birodalom keresztény lakosságából kikerülő kereskedő réteg volt. E kereskedők eljutottak az európai hatalmak fővárosaiba is, területükön kiterjedt üzleti tevékenységet folytattak (becslések szerint a 18. század derekán a Habsburg Birodalomban kb. 18 000 szerb, görög, cincár kereskedő élt, főleg a határvidéken). E réteg természetesen látta a külföldön jelentkező törekvéseket, módja volt összehasonlítani a két birodalom közötti állapotokat, és előbb vagy utóbb a nemzetük felemelkedését célzó

kulturális tevékenységekkel is kapcsolatba kerültek.

Ezek a 18. században elkezdődött és fokozatosan kiteljesedő politikai, gazdasági folyamatok bekapcsolták a Balkánt a nyugat-európai civilizáció vérkeringésébe, ami fordulópontot jelentett a félsziget történetében, és a térség fejlődése új irányt vett.

Franciaország rövid balkáni jelenléte és az általa közvetített, „exportált” eszmék komoly hatással voltak a Balkán további belső fejlődésére. Azokon a területeken, ahol a franciák rendezkedtek be, a parasztok tulajdonukba vehették az általuk művelt földet, eltörölték a robotot és a dézsmát, bevezették a Code Napoleon-t, és kinyilvánították a törvény előtti egyenlőséget. A lakosság szélesebb rétegei ismerkedtek meg az új világnézettel és többé nem lehetett visszatérni a régi rendhez. Új eszmék, új eszmerendszerek hatoltak be a Balkán zord és kevésbé zord, de mindenképpen elszigetelt tájaira.

A legjelentősebb a liberalizmus és a nacionalizmus térhódítása volt, amely ekkoriban nem csak a Balkánon, de Európa középső és nyugati részein is virágkorát élte. A nacionalizmus szelleme kiszabadult a palackból, és többé senki nem volt képes visszazárni oda. Kezdetben ez a liberalizmus jelszavaival ötvözött nacionalizmus kimerült a történelmi múlt, a török elleni küzdelem fényes és tragikus eseményeinek dicsőítésében, és nem ment más nemzetek rovására. A nemzeti önmeghatározás fő kritériumai a nyelv, a történelem és a vallás voltak. Amint azonban a hangsúly áttevődött az egyén szabadságáról (liberalizmus) a kollektív, vagyis a nemzeti szabadságra (nacionalizmus), a konfliktus a török-balkáni mellett az egyes balkáni nemzetek között is óhatatlanul jelentkezett. Hiszen a nacionalizmus magában foglalta annak vágyát, hogy a közös nyelvet beszélő és közös történelmi hagyománnyal rendelkező népek egy államban éljenek.

A nemzeti ébredés érthetően nem teljesen egyszerre következett be a balkáni nemzeteknél. Időbeli eltérések voltak, attól függően, hogy a kulturális fejlettség mely fokán álltak, illetve mikor találtak a Nyugatról származó eszmékkel. Ahhoz, hogy érdemben tudjunk a balkáni felvilágosodásról beszélni, fel kell darabolnunk a Balkánt.

Alapvetően 3 övezetre lehet felosztani a félszigetet:

1. **periféria**
2. **mediterráneumi zóna (gyakorlatilag szintén periféria)**
3. **központi térség, ahol a patriarchális pásztorok kultúrája érvényesült.**

A perifériális zónák jobban ki voltak téve a külső hatásoknak, míg a központi területeken tovább megmaradtak a történelmi hagyományok. Ezeknek a perifériális területeknek az értelmisége közvetítette a későbbiekben a központi területek felé a felvilágosodást, majd más nyugati eszméket. Ekként a nyugati eszmék közvetítésének feladata a görög diaszpóráknak és a Habsburg Monarchia területén élő szerbeknek, horvátoknak, valamint az erdélyi románoknak jutott.

Nem véletlenül nevezték Újvidéket (Novi Sad) a Szerb Athénnek, hosszú ideig itt volt a szerb kultúra fellelegvára, ide költözött a 19. század második felében a Budán megalakult Szerb Matica, amit valójában az Magyar Tudományos Akadémia példáját követve hoztak létre. A 19. század elején a Monarchiából származott a fiatal szerb fejedelemség tisztviselői karának meghatározó része, és innen érkezett az első szerb felkelés idején Dositej Obradovic, és

alapította meg a Líceuomot Belgrádban.

Hasonló volt a helyzet a románok esetében, ahol a nemzeti ébredés előmozdítói az erdélyi triász tagjai voltak: Samuil Micu Klein (történetíró), Gheorghe Sincai (a budai egyetemi nyomda korrektora és cenzora), illetve Petru Maior (történész) alapozta meg azt a nemzeti, történelmi tudatot, amiből a román nemzeti identitás felépült és táplálkozik a mai napig, függetlenül attól, hogy történetileg mennyire helytálló.

Ahogy a szerbeknél a Vajdaság és Újvidék, valamint a Karlócai szerb érsekség játszott fő szerepet a nemzeti ébredéshez nélkülözhetetlen kultúra terjesztésében, addig a román nemzet esetében ezt Erdély töltötte be. A 17. században megalakult görög katolikus (unitus) egyház központjai és oktatási intézményei Balázsfalván, Kolozsváron és Marosvásárhelyen európai szellemiségű és szintű tudáshoz juttatták az itt tanuló román diákokat, akik jelentős számban a román fejedelemségek területén kerestek és találtak munkát, és közvetítették a nyugati gondolkodásmódot. Ezzel együtt az addigi származási és nyelvi, valamint vallási közösségen túl a politikai, nemzeti típusú közösségtudatot is fejlesztették.

A mediterráneumi zóna, amit ugyancsak perifériának tekinthetünk a sokközpontú görög világ diaszpóráinak hála, szintén nagyon korán érintkezésbe került a nyugati világgal. A görögség volt a leginkább kiteve a Nyugattal való érintkezésnek, s már a 18. század végén megfogalmazták a görög nemzeti célt, a bizánci birodalom helyreállítását, a „nagy Eszmét” (Megale Idea).

A balkán központi részeit azonban a 18. század nagyobbik részében a nyugati hatások szinte nem is érintették. Középkori kulturális magányukban a következő évszázadig kellett várniuk, hogy megérintse őket a nyugatról érkező friss szél, mely lefújta róluk az évszázadok porát. A Balkánon legkétségtelenebbre a bolgárok és az albánok ébredése tehető, ami a 19. század derekáig váratott magára, bár a bolgárok esetében már a 18-19. század fordulóján voltak erre utaló jelek.

Amennyiben számszerűsíteni kívánjuk a felvilágosodás tényleges hatását a Balkánon, meglehetősen szerény eredményt tudunk felmutatni. Az európai felvilágosodás alapján véve az európai középosztály filozófiáját jelentette, azét a rétegét, amely a 18. században a Balkánon – a görögöktől eltekintve – jószerével nem is létezett, legjobb esetben is csak a kialakulás fázisában volt. A két térség társadalmi és gazdasági összehasonlítása óriási különbségeket hoz napvilágra. A balkáni társadalmak rendkívül elmaradottak és iskolázatlanok voltak.

Miközben Európában nyomdák működtek és hatalmas közkönyvtárak nyitották meg kapuikat, addig a Balkánon a szerzetesek kézzel másolták a szent könyveket. A karlócai szerb érsekség központi könyvtárában 1733-ban összesen 558 könyv volt, Szerbia 104 templomában pedig 1146 könyvről van tudomásunk, melyek túlnyomórészt egyházi jellegűek voltak.

Ebből az iszonyatos különbségből következik, hogy a két térség értelmiségei eltérő módon viszonyultak az említett eszmékhez, és eltérő módon kívánták megvalósítani azokat. Míg Európában alulról, addig balkáni kortársaik a nemzet kulturális felvirágoztatását felülről kívánták megvalósítani, összhangban a balkáni társadalmi fejlettséggel. Egész egyszerűen nem volt meg az az alap, amelyre építhettek volna. A balkáni társadalmakat írástudatlan tömegek jellemezték. Legelőször a nemzeti irodalmi nyelvet kellett megteremtteni, és ennek a folyamata nem volt rövid. A szerbek 1814 után kezdték el, a horvátok 1830-at követően, a

bolgárok 1835-ben fogtak hozzá, az albánok pedig csak 1864-ben. Formába kellett önteni a közös múltat is. A történettudomány mondhatni napi szükségleteket elégített ki; iskolahálózatot kellett kiépíteni, és ez mind-mind rengeteg időt igényelt.

A Balkán nagy részén a nemzetek ébredése, öntudatra eszmélése nem sokkal maradt el a nyugat-európai nemzetek ébredésétől, ám az eszméléstől a nemzetté alakulásig vezető út rögzösebb volt és sokkal tovább húzódott, egyes nemzetek esetében pedig csak napjainkra zárul le.

A Balkán-félsziget modernkori történelmének kiindulási pontja a berlini kongresszus volt 1878-ban, amelyet az 1877-es orosz-török háborút lezáró San Stafano-i béke revideálásának igénye hívott össze. A San Stefano-i békével ugyanis felborult a balkáni egyensúly, és az orosz törekvések eredményeként létrejött Nagy-Bulgária nemcsak a nagyhatalmak erőviszonyait, de az egyes balkáni nemzetek egymás közötti erőegyensúlyát is felborította.

A berlini kongresszuson döntöttek úgy a nagyhatalmak, hogy Görögország után újabb három állam nyerheti el függetlenségét: Szerbia, Montenegró és Románia, és három részre darabolták a San Stefano-i Nagy-Bulgáriát.

A *Monarchia* megszállhatta, azaz okkupálhatta Boszniát és Hercegovinát és a Novi Pazar-i szandzsákot (ez választja el Szerbiát Montenegrótól). Oroszország visszaszerezte a krími háborút követően elvesztett besszarábiai területek jelentős részét.

A berlini kongresszuson pont került a balkáni nemzetek többségénél az államalakítási törekvések egy szakaszára. Más nemzeteknél viszont éppen ekkor kezdődött ez a folyamat, így volt ez például az albánoknál. Ekkor jött létre a prizreni liga, amely azon területek albán lakosságának védelmét volt hivatott ellátni, amelyek a kongresszus döntése értelmében Montenegróhoz kerültek volna. A prizreni liga egy nem sokkal későbbi elgondolásában azonban már megjelent a majdani független albán állam megteremtésének gondolata is.

A kongresszust követően egy időre mindegyik balkáni állam a belső problémáira összpontosított, és nemzeti, külpolitikai céljai megvalósítását későbbi időpontra halasztotta. Ehhez egyébként sem voltak a kedvezőek a feltételek, miután a század elejéig nem volt különösebb nagyhatalmi érdek a balkáni kérdések megbolygatása.

A félsziget 20. századi történetének meghatározó eleme az állammal nem rendelkező népek által lakott területek (lásd albánok, macedónok), illetve a nemzeti identitás nélküli népesség által lakott területek (ismét macedónok és boszniai muzulmánok), hovatartozása feletti versengés volt.

E törekvések vezettek az első és a második balkán háború kitöréséhez (1912, 1913), amelyek eredményeként az Oszmán Birodalom 1914. után már csak Konstantinápolyt és Trákia egy részét birtokolta a Balkánon. Teljesült a balkáni nemzetek évszázados vágya, megszabadultak a török igtától. Nem mellékesen területileg jelentősen megnagyobbodtak, és fontos lépést tettek etnikumaik egyesítése felé.

A fél évezredes oszmán uralom azonban nem múlt el nyomtalanul, a fatalizmus, a hatalommal szembeni viselkedés (alázatos, de azt kijátszó), illetve a kiskapuk keresése beleivódott a politikai kultúrába és a mindennapok részévé vált, nehezítve a modern intézmények átvételét, és rányomva bélyegét az egyes államok későbbi történetére.

Az első világháború után a nagyhatalmak kezébe került a döntés, ami önmagában nem meglepő, (hisz ez eddig is így volt). Ami viszont meglepő, az a kíméletlenség, ahogy a győztesek a legyőzöttekkel szemben bántak (Magyarország, Törökország). A Balkánon Románia nyerte a legtöbbet: Bukovinát, Besszarábiát, Erdélyt és a Bánát egy részét.

A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság (1929-től Jugoszláv Királyság) egyesítette a délszlávok lakta területek nagy részét.

Görögország megszerezte Bulgáriától annak nyugat-trákiai területeit, megszállhatta Izmirt és környékét, amely területek hovatartozásáról 5 év elteltével népszavazást kellett tartani.

A térségben szinte csak „győztes”, de legalábbis nyertes államok voltak. Velük szemben az egyetlen vesztesnek, Bulgáriának (illetve kettőnek, ha Törökországot is idevesszük) nem volt esélye a békeszerződések megváltoztatására. Mindez azt eredményezte, hogy a Balkán-félsziget a két világháború közötti időszakban a korábbi „lőporos hordó” szerepét elhagyta, és helyette Európa egyik viszonylag nyugodt térségévé vált, hangsúlyozva a viszonylagosságot.

A Bulgáriával kötött Neuilly-i béke nem okozott különösebb területi veszteségeket részére, miután Bulgária már az 1913-as, második balkáni háborút lezáró bukaresti békében elveszítette fontos területeit, és itt csak megerősítették e korábbi veszteségeit.

Az Oszmán Birodalommal aláírt Sévrés-i béke azonban a trianonhoz hasonló veszteségeket jelentett volna Törökország számára. Törökország nem nyugodott bele abba, hogy a nem török (elsősorban arabok lakta) tartományok mellett elveszítse kisázsiai területeinek nagy részét is. Kemal Musztafa (későbbi Atatürk) vezetésével ellenállt, aminek eredménye a Lusanne-i béke lett, amely revideálta a Sévrés-i békét. Ez volt az egyetlen sikeres fellépés a békeszerződések ellen.

A világháborút követően új helyzet állt elő a Balkánon. Gyökeres változás, hogy eltűntek vagy végletesen meggyengültek a régi, tradicionális nagyhatalmak, amelyek a térséget befolyásolták (a Monarchia, Németország, Oroszország, Oszmán Birodalom). Helyette két másik nagyhatalom, Franciaország és Olaszország próbálta befolyása alá vonni a térséget. Ez a két új hatalom azonban nem tudta a balkáni államokat magához kötni gazdaságilag. Franciaországnak nem volt szüksége a balkáni államok mezőgazdasági terményeire, bár tudott hiteleket nyújtani. Az olasz gazdaság szerkezete pedig bár nem volt rossz, felvehette volna jelentős részben a terményeiket, de Róma nem tudott hiteleket nyújtani nekik és befektetni a gazdaságaikba.

Az új államok fő problémái azonosak voltak:

- Területileg túlnőtték magukat (Jugoszlávia – Szerbia – saját területének majd négyszeresére növekedett. Románia – a Regát – szintén.)
- Nemzetiségek nagy száma. (Romániában 28%-ot tett ki a nem román nemzetiségek aránya – németek, ukránok, magyarok. Hasonló volt a helyzet Jugoszláviában is – a magyarok mellett németek, macedónok és muzulmánok találhatók.)
- Gazdasági problémák. (Különböző fejlettségű területek kerültek egy állam keretébe: Erdély és a Regát, Szerbia és az egykori Monarchiához tartozó területek. Eltérő pénznemek, vasúti vágányok, munkamorál, stb.)
- Kulturális „sokszínűség.” (A társadalmi, nemzeti fejlődés különböző fokán álló „testvérnépek” kerültek közös államba: Regáti román-Kolozsvári román, Zágráb-Belgrád, Ljubljana-Szkoplje)

- Vallási ellentétek: katolikus-ortodox-muzulmán.
- Város-falu ellentétek, centralizált adminisztráció.
- Tömegek beemelése a politikába (nem csak a Balkánon jelentett nehézséget).

Ezeknek a problémáknak a kezelése lekötötte a balkáni államok energiáit, de még így sem sikerült teljesen megoldani őket. Részben emiatt, részben pedig a világgazdasági válság és a nemzetközi tendenciák felerősödése okán, az 1930-as években valamennyi balkáni államban megpróbálkoztak a diktatúra valamilyen formájával.

A második világháború kitörését követően a balkáni országok kétségbeesetten igyekeztek megőrizni semlegességüket, amiben sikeresnek voltak mondhatók 1940 októberéig, amikor is – Olaszország Görögország elleni támadásával – a világháború elérte a Balkán-félszigetet. A tengelyhatalmak (beleértve Bulgáriát is) megszállták Jugoszláviát és Görögországot, ahol 1941 nyarától egyre erősödő partizánharc bontakozott ki a megszállók ellen. Ez a harc azonban párhuzamosan polgárháborús jellegű is öltött, miután két ideológia és társadalmi berendezkedés hívei egymást is igyekeztek kiiktatni. (Jugoszláviában ennek még vallási és etnikai színeze is volt.)

1944 végére a háború tulajdonképpen véget ért a Balkánon, azonban a győztes szövetséges nagyhatalmak, eltérően az első világháború utáni helyzettől, nem rendelkeztek konkrét előzetes megállapodásokkal a béke mikéntjéről és a területek rendezéséről. A világháborút követően a nagyhatalmak státuszában bekövetkezett változások, és a „diplomáciai” forradalom éreztette hatását. Anglia és Franciaország lényegében jelentéktelen hatalmi tényezővé süllyedt, legalábbis a két szuperhatalom, az Egyesült Államok és a Szovjetunió mellett, akik, ahogy mindenütt a világban, a Balkánon is meghatározó szerephez jutottak.

A térségben érintett nagyhatalmak, Anglia és a Szovjetunió a már meglévő, korábban létező befolyás megőrzésére és esetleges kiszélesítésére törekedtek. A Szovjetunió minimálisan a Molotov-Ribbentrop paktumban neki juttatott engedményekre tartott igényt. Előzetes megállapodások hiányában Kelet-Közép-Európa és a Balkán politikai struktúráját gyakorlatilag a megszálló seregek alakították (valójában a Szovjetunió, nyugati csapatok nem lévén a térségben). Sztálin egy alkalommal ki is fejtette Tito előtt, hogy ez a háború nem olyan, mint a többi. *„Most, ha valaki elfoglal egy területet, rákényszeríti saját társadalmi rendjét is. Mindenki addig terjeszkedik, amíg a hadserege elér.”* Valóban, minél közelebb értek a szovjet csapatok a balkánhoz, annál sürgősebbnek látszott rendezni a befolyási övezetek elhatárolását. Churchill mindent megtett annak érdekében, hogy sikerüljön pontosan definiálni és lehetőleg korlátozni a szovjet befolyást a térségben. Így került sor 1944. október 9-én Moszkvában a híres százalékos alkura, melynek értelmében a Szovjetunió 90% befolyásra tett szert Románia és 80%-ra Bulgária esetében, míg Nagy-Britannia 90%-ra Görögországban. Jugoszlávia, akár csak Magyarország, fele-fele arányban került felosztásra a hatalmi befolyást illetően.

A háborút követően a Balkánon a jaltai nyilatkozat értelmében és szellemében létrejövő kormányokban mindenütt kommunisták kezébe kerültek a kulcspozíciók. 1947 végéig azonban sehhol sem vették át a teljes hatalmat, kivéve Jugoszláviát és Albániát, vagyis ott, ahol a partizánok már a háború alatt döntő katonai erőfölényre tettek szert, amit politikai tőkére váltva kész helyzetet teremtettek.

Görögország kivételével a Balkán valamennyi állama a Szovjetunió érdekszférájába került, és Jugoszláviától, valamint Albániától eltekintve mindenütt szovjet katonai jelenlétről

beszélhetünk. 1947/48-ra Moszkva feladva korábbi mértékletességét, a félsziget államainak szorosabb és mielőbbi beintegrálódását akarta az általa kiépített rendszerbe, ezért a teljes kommunista hatalomátvételt szorgalmazta, ami 1948-ban mindenütt bekövetkezett. Valamennyi országban lezajlottak a magyar történelemből is jól ismert folyamatok, inkább kisebb, mint nagyobb eltérésekkel. Moszkva ugyanakkor mégsem élhette meg teljes sikerként ezt a helyzetet, mert időközben Tito és Sztálin között szakításra került sor, aminek következményeként megbomlott a Szovjetunió vezérelte szocialista tábor egysége.

1950-re kialakult a következő évtizedeket meghatározó séma a Balkán-félszigeten. A görög polgárháború befejeződése (amely 1946 és 1949 között a kommunista partizánok és az angolok, majd az USA által támogatott monarchista kormányerők között dült) és a jugoszláv-szovjet viszony normalizálódása után a Balkán-félsziget többé nem számított nemzetközi tűzfészkeknek. A térség lényegében az Európa többi részén meglévő politikai megosztottság mentén szakadt részekre. Bulgária, Románia, Albánia és Jugoszlávia kommunista országgá vált, amit lényegében Belgrád és Moszkva szakítása sem kérdőjelezett meg. Mindössze annyi történt, hogy Jugoszlávia saját útját igyekezett megtalálni a szocializmushoz vezető (szerinte több) út között. A félszigeten az 1990-es évekig hagyományos értelemben vett parlamenti demokrácia (leszámítva a katonai diktatúra 7 éves időszakát) egyedül Görögországban valósult meg.

Ajánlott irodalom:

- Mazower, Mark: A Balkán. Budapest, Európa Kiadó, 2004.
- Jelavich, Barbara: A Balkán története I-II. Budapest, Osiris, 2000.
- Niederhauser Emil: Nemzetek születése Kelet-Európában Budapest, Kossuth Kiadó, 1976.